

Віктор МОЙСІЄНКО

НАПИСАННЯ СЛІВ ІЗ ГРАФЕМАМИ Ъ, Ь У ПАМ'ЯТКАХ ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКОГО АРЕАЛУ XVI – XVII СТ.

Поява, існування та занепад двох надкоротких (єрів, зредукованих, глухих) голосних у слов'янських мовах були багато в чому визначальними для формування окремих слов'янських мов. Ф.Філін назвав усунення із системи вокалізму зредукованих ъ, ь „поворотним етапом у розвитку слов'янських мов історичного періоду” цит. за [Півторак 1998: 3]. Час після занепаду зредукованих, який у протоукраїнських діалектах розпочався, найімовірніше, в південних говорах уже в XI ст., а в північних – у XII ст. можна „умовно визнати часом завершення процесу формування фонетичної системи української мови і початком нового етапу її історії, коли вона вже набула в основному всіх притаманних їй мовних особливостей” [Півторак 1998: 13].

Щодо голосних, які розвинулися на місці колишніх зредукованих, то північноукраїнські говірки в цілому мають рефлексії, властиві решті українських наріч: поява *o, e* на місці відповідних ъ, ь у сильній позиції; ъ, ь > *u* перед *й*; розвиток *u* після сонантів *p, l* на місці ъ, ь, що занепали. У досліджуваній період графема ъ, ь поліські писарі використовували переважно як данину традиції. Про жодне звукове наповнення цих літер говорити годі. Найчастіше вони писалися в кінці слів та складів, значно рідше в середині складу між приголосними. У письмі деяких писарів простежується тенденція до відображення за допомогою ъ, ь твердості/м'якості попереднього приголосного.

Відображення на письмі зредукованих ъ, ь у сполученні з *p, l* та *j*

Доля голосних ъ, ь у сполученні з плавними *p, l* була різною, залежала від позиції. Перед сонорними зредуковані завжди були в сильній позиції, тому вокалізувалися відповідно в *o* та *e*. Ця зміна відбулася, очевидно ще до XIII ст. [Жовтобрюх Фонетика: 181]. Зовсім небагато випадків у досліджуваних пам'ятках відзначено перехід *ьr, ьr, ьl, ьl* в *-oro-, -ere-, -оло-, -еле-*, тобто зміну їх у повноголосні сполуки: *пожрѣти, умрѣти* 104, Кл. См.; *оумрѣти, жрѣбай* 204 ЖС. Це явище в мовознавчій літературі отримало назву „друге повноголосся”. Воно відоме ще в період Київської Русі, проте переважно давньоросійським діалектам, у давньоукраїнських же – відбито значно вужче [Жовтобрюх Фонетика: 182]. Деякі вчені схильні вважати написання зредукованого після сонорного *сьмьрьть* не

лише як відображення „графічних прийомів”, а відбивали „давнє явище, яке виникло фонетично” [Жовтобрюх Фонетика: 182]. Поодинокі випадки у польських пам'ятках звичайно можна трактувати лише як відображення певної орфографічної традиції, в жодному випадку тут не може йтися про відбиття живої вимови: *веръхомъ* 421, ВК 1594 *черъницы* 26, *деръманьского* 26, ЛК 1575 *смерътію* 5, Кл. См.; *при деръжаве* 321, ЄК 1526; *чоръная* 458, ВК 1625;

В позиції ж після сонантів зредуковані мають однакові рефлекси в українській та білоруській мовах – *ри, ли* незалежно від якості зредукованого, протиставляючись російській – *ро, ло, ре, ле*. Проте в польських пам'ятках властивий українській мові рефлекс *ри: трыва(т)* 74, *кывавы(х)* ... *кывавы(х)* 106, ЛК 1561; *нє тривожили* 113, Остр. Рог.; *глубийий... глибиий* 80, ГСУж.; *тривога* 44 а зв., ККС; *кывавую* 104, ЖК 1584; *кывавы(х)* 51, *икывавили* 60, ЖК 1590; *кывавую* 30, *кывавы(х)* 33, *на (х)рыбтє* 33, ЖК 1605; *трыво(г)* 160, ЖК 1609; *хрибѣ(т)* 9, *на хрыбтє* 59, *кывавы(х)* 236, *икывавили* 284, ЖК 1611; *(х)рыбтє* 139, *скывавили* 155, ЖК 1635; можливо, *плот сплытиті* 322, ЄК 1526; *зримяцкій* 7, СК нерідко поступається написанням, позначеним польським впливом: *дръжати* 21, *кре(в)ного* 160, *квью* 161, ВК 1571; *квыи, трвожити, стрвожены, трвали, држе(н)е, мудрици, внутрною* [Назаревський: 44]; *квыи* 14, *трываѣт* 7, Кл. См.; *трывожатъ* 6, Лік.; *трвалых* 169, *кывавыи* 170, Лямент; *квыи* 54, ВК 1593; *кывавыль* 419, ВК 1594; *икывавили* 121, ЖК 1609; *кывавыхъ* 49, *кывавыє* 237, ЖК 1611; *обоєи плти* 94, ОК 1679. При цьому варто вказати, що у називному відмінку іменник *кров* послідовно утримує український рефлекс: *кровоъ* 66, Кл. См.; *кровоъ* 411, ВК 1594.

Абсолютно поодинокі випадки написань з *ро, ре: кровавыє* 85, *на хрыбтє* 85, ЖК 1611. Взагалі варто відзначити значну неусталеність написань наслідків колишніх поєднань сонорний+зредукований: *челядь обоє плти* 55, *трывалишоє* 165, ЖК 1609; *окърывавивши* 9, ЖК 1611, *Коръчѣ(в)ского* 104, ЖК 1635, де проявлявся вплив одразу трьох мовних систем: живої української та трьох писемних – церковнослов'янської, середньоболгарської і польської. Наслідком таких впливів, мабуть, треба вважати написання на зразок *ведъле* 58, *быдъло* 59, ВК 1593; *на върадє* 24, ЛК 1575; *дъля чого* 60, ЛК 1593; *не подълегъли* 121, *ламълючися* 112, ЛК 1596; *стърелял* 137, *польку* 391, ВК 1645; *могъли* 288, ЛК 1601; *вълнами, оувръгъла ... оувергла* 200 ЖЄ; ЖК 1609; *итърымаль* 186, ЖК 1649; *земъли Кивъское* 106, КК 1599. Тобто, писар ставив зредукований перед чи після будь-якого *р, л*, за наявності збігу приголосних. Взагалі при збігові трьох приголосних, навіть коли з-поміж них не було плавного, досить часто середній „обрамлявся” двома зредукованими: *вонътъпливыхъ* 419, ВК 1594; *езъдъныхъ почътовыхъ* 53, ЖК 1590; *завъжъды* 316, ЛК 1631, хоч

частіше в таких випадках ставилася одна буква ь: *Саньгушко* 161, ВК 1571; *Чєр)ньчи(у)ки(у)* 213, ВК 1577, *вьспытали* тут 'запитали' 69, ЛГ 1519; *на съправє* 114, КК 1599; *вь опатрѣность* 112, ОК 1682.

В позиції перед *ј* зредуковані ь, ь розвинулись у надкороткі *ї* та *ў*. У сильній позиції ці голосні на протоукраїнсько-білоруському мовному ґрунті вокалізувалися в *и*, що становить, оригінальну східнослов'янську ізофону. Північноукраїнські пам'ятки широко засвідчують цю зміну: *осмый* 411, ВК 1594; *в пусты(и)* 16, *злий* 18, Кл. См.; *вороны(и)* 102, ЖК 1584; *шо(с)ты(и)* *и сьмы(и)* 60, КК 1584; *злий* 149, *шостый, сьмый, осмий, вторый* 317, *пустый* 319, ВК 1606; *друзи(и)* 303, ВК 1635; *перши(и)* *и вторы(и)* 87, Острог 1603; *злы(и)* 96, *злий* 289, ЛК 1601; ЖК 1635; *хромый* 8, *злий* 9, Бор.К. *по шьш* 467, Римша; *над шьшо* 175, Лямент; *другий* 392, ВК 1645. Випадків із прикметниковим закінченням *-ой* у досліджуваних текстах не виявлено взагалі.

Інші написання, пов'язані із ь, ь.

Літери ь та ь у досліджуваних пам'ятках функціональне навантаження мали переважно у двох випадках: коли позначували твердість/м'якість приголосних (проте не завжди консеквентно), а також при відображенні роздільної вимови (хоч і тут про сталу послідовність говорити годі). Мабуть, слід констатувати напевне, що роздільну вимову за допомогою букви ь писарі відображали, ставлячи її після префіксів перед йотованим *я*, *ю*, *є*: *вьехаль* 420, ВК 1594; *не вьєжала* 170, *зєднавши* 171, Заг. ДЗ; *розьєждА(л)* 69, ЛГ 1500; *зьехати зь за(м)жу* 114, ЛК 1561; *цбьєжчати* 45, Брест 1505; *вь отьеханю* 149, ВК 1606; *вьєждчаючы* 460, ВК 1625; *зьєха(в)ши сє* 57, КК 1584; *обьяснени* 93, ОК 1679. Вочевидь роздільну вимову варто вбачати у написаннях в середині слова, коли ь, рідше ь стоять після *зубних* та *р*, які в досліджуваних текстах переважно були твердими: *Юрьєви(ч)* 69, ЛГ 1500; *цпья(т)* 109, ЛК 1561; *цєрковью* 116, ЛК 1572; *Соловьєвича* 103, ЛК 1596; *бють* 393, *тьють* 396, ВК 1645; *сафьяновыє* 44, ЖК 1584; *бьючи* 45, ЖК 1590. Непросто сказати однозначно, яка була вимова після передньоязикових, що були м'якими – роздільна чи вже було наявне явище подовження: *попартья* 414, *дєржанья* 24, *с пчатью* 24, ЛК 1575; *потканья* 60, *оповеданья* 60, ЛК 1593; *на ролы* 7, *зь моцью* 9 Єв.Тяп.; *ульєвь зь тьчолами* 48, ЖК 1590; *у(з)лєсьє(м)* 62, *дє(р)жаньяА* 67, КК 1595 тощо. Так само нічого певного не можна сказати щодо реальної вимови про написання: *з птаицьми* 162, ВК 1571.

Найчастіше і найпослідовніше літери ь, ь вживали писарі на межі морфем: *дєзьку* 117, ЛК 1572; *сьписати* 24, *вєлможьного* 25, ЛК 1575; *обовязьки* 160, *литовьскихъ* 161, ЛК 1587; *Володимерьский* 60, *пахолькомъ* 60, ЛК 1593; *Браславьского* 105, *полотьна* 109, *зьубожоны* 121, ЛК 1596; *купцьи* 52, *участьни*^к 38 зв., ККС 1578; Брест 1526; *доброд³альные* 5,

въжджчають 7, Кл.См.; *Ба(р)тѣка* 39, *въ зхованѣ* 45, ЖК 1584; *замѣку* 42, *напрятѣтски* 44, ЖК 1590; *звериньского* 321, ЄК 1526; *достаточне* 314, *Василевская* 315, *Ружиньскому* 316, ВК 1606; *отъставиши* 458, ВК 1625; *явьне* 260, ЖК 1611; *моцѣно* 139, ЖК 1635; *ростворяжєне* 218, *матѣце и бабѣце* 218, *Соболь* 2; *добровольно* 79, ОК 1632; *дєдичной* 94, ОК 1679; *въ обѣлженю* 9, СК; *хлопѣца* 7, Бор.К.

Дуже часто графемами ь, ъ ставилися між будь-якими двома приголосними: *Игнатович* 24, *Олбрыхѣта* 25, ЛК 1575; *зѣ лышѣтвѣми* 109, *Кушѣнерѣ* 114, ЛК 1596; *до Познѣнѣнѣ* 52, *нигдѣ* 52, *не єжѣчивали* 52, *з Мазовѣи* 52, Брест 1526; *вѣтѣхѣ* 35 зв., ККС 1578; *єсть* 6, *сьтерєжитєсе* 6, *милость* 7, *сѣвета* 8, *сѣвоего* 8, *зѣвєзды* 8, Єв. Тѣп.; *тѣка(н)них* 50, *Алѣксѣнѣдєрѣ* 51, ЖК 1590; *госѣподара* 48, *мисѣта* 48, *по шєстьи* 48, *госѣти* 48, Гольш. 1510; *Ивановѣну* 106, КК 1599; *кѣрунѣты* 314, *кѣрунѣтъ* 315, ВК 1606; *зо зѣбжємѣ* 393, *посѣлушѣнымѣ* 393, *шигѣли* 393, ВК 1645; *на вѣрядѣ* 38, ВК 1649; *зверинѣними* 284, ЛК 1601; *Киевѣського* 318, ЛК 1631; *во дѣни и вѣ ноѣи* 169, Лямент; *єжѣчивали* 52, *важѣчоє* 52 Брест 1526; *ликѣвидова(т)* 94, *лѣжила* 139, ЖК 1635; *нѣвинѣны(х)* 237, *уфунѣдованємѣ юри(з)дикѣци* 237, ПКК 1643; *Анѣдрєєм* 9, *зѣплатил* 9, СК.

Ми відзначили лише кілька випадків, коли літерою ь позначено *о*: *при вѣвєдє* 321, ЄК 1526; *вѣсточноє* 8, Лік.; *вѣйско*, *вѣзмі*, *аѣбу* 200 ЖЄ. Також небагато таких написань відзначає у білоруській писемності Євтимій Карський [Карський 1955: 163]. Значно більше випадків виділяє вчений уживання *о* відповідно до ь у кінці слів [Карський 1955: 163]. Ми ж у своїй практиці зафіксували лише один такий випадок: *на Луцко* Жидичин 1538.

Трапляються написання із вставленими голосними між двома кінцевими приголосними кореня, переважно сонантом *л*: *из вєтєлѣ* (тут йдеться про С. Вєтли Любєшівського району Волинської області) 12, Єв. Тєтр.; *огонѣ* 458, ВК 1625; *бѣдєлѣ* 38, ВК 1649; *тѣх зємєлѣ* 24 зв., Жидичин 1538; *тѣх зємєлѣ* 35, Жидичин 1542; *вєсєм* 6 СК. Про те, що такі вставлення голосних були тенденцією, свідчать написання, коли епентеза *о* з'являється між будь-якими кінцевими приголосними кореня: *пѣлѣхотѣ...* *пѣлѣхѣта* 163, ЖК 1635; *Марокѣ Гурєвич* 15 ЛК 1649.

1. Жовтобрюх М.А. Фонетика. // Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скіяренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. – К.: Наук. думка, 1979. – С.65-329.
2. Карский Е.Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Выпуск

- первый. Исторический очерк звуков белорусского языка. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1955. – 475 с.
3. Назаревский А.А. Язык Евангелия 1581 года в переводе В.Нергалевского. – К., 1911. – 134 с.

4. Півторак Г.П. Занепад слов'янських мов // зредукованих ъ, ь і його Мовознавство. – № 2-3. – вплив на формування 1998. – С. 3-14. фонологічних систем
- Брест 1526 – Лист колишнього берестейського митника Данька Єсковича до нового митника Міхеля Єзофовича з інформацією ... // Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина. Упоряд. В.Кравченко, Н.Яковенко. – К., 1990. – С.51-52.
- БорК. – Акты Бориспольского мейского уряда 1612-1699 г.г. С предисловием Стороженка А.В. – К., 1892.
- ВК 1571, ВК 1577, ВК 1571 – Волинські грамоти XVI ст. Упоряд. В.Задорожний, А.Матвієнко – К., 1995. – С.17; 127-165.
- ВК 1577 – Волинські грамоти XVI ст. Упоряд. В.Задорожний, А.Матвієнко – К., 1995. – С.17-20; 202-205; 212-213.
- ВК 1593 – Книга гродская владимирская 1593 // АЮЗР. – Ч.І. – Т. 1. – К., 1859. – С.365-371.
- ВК 1593 – Книга гродская владимирская 1593 // АЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т. 1. – К., 1863. – С. 53-59.
- ВК 1594 – Судебное пр'яние пана Циминского съ Кирилломъ Терлецкимъ по д'ялу объ изнасиловании д'явищи Палажки 594 г. // АЮЗР. – Ч.І. – Т. 1. – К., 1859. – С. 405-426.
- ВК 1625 – Книга гродская владимирская 1625 // АЮЗР. – Ч. VI. – Т. 1. – К., 1876. – С. 456-461.
- ВК 1645 – Книга гродская владимирская 1645 // АЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т. 1. – К., 1863. – С. 390-396.
- Гольш. – Визнаний лист кївського воєводи кн. Юрія Гольшанського на право Кївського домініканського монастиря збирати помірно ... (між 1508 і 1510 рр.) // Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина. Упоряд. В.Кравченко, Н.Яковенко. – К., 1990. – С.48.
- ГСУж. – Грамматика слов'янська І.Ужевича. Підгот. до друку І.К. Білодід, Є.М. Кудрицький. – К., 1970. Приклади подаються за паризьким перекладом.
- ЄК 1526 – Євангеліє. Близько 1526. Кїв // Запаско Я.П. Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – С.319-322. (Приписки).
- Єв.Тетр. – Євангеліє-тетр. Полууставъ 16-17 в. со сл'ядами болгаро-молд. орфографії // Перетц В.Н. Отчетъ объ экскурсії семінарія русскої філології въ Житомиръ 21-26 октября 1910 года. – К., 1911. – С.12-13.
- Єв.Тяп. – П.Владимиров. Предмова Василю Тяпинскіи зацной монархии словенской. ... // Киевская старина. – Т. XXIV. Приложенія. – 1889. – С. 1-9.
- ЖМ 1538 – Кілька справ за 1538 рік // Из связки подлинных документов Жидичинского монастиря, хранящихся в Комиссии, №№ 1-17. Зберігаються в НБУ ім. В.Вернадського НАН України. Інститут рукопису. – Ф.ІІ, спр. 22613. ... № 10 – арк. 10-11; № 18 – арк. 23-26; № 4 – арк. 5 – 5 зв.
- ЖМ 1542 – Судовий лист старости володимирського у справі жидичинського архімандрита о. Варсонофія з кн. Іваном Масальським про захоплення церковної землі Рудлевської і затримання десятини // Из связки ... № 11. – Публікується за

- АЮЗР. – Ч. I, т. 6. – К., 1883. – С.32-36.
- ЖЄ – Трипольский Н. Вольнское рукописное Евангелие XVI в. // Волинь-Житомирщина. – №11. – 2003. – С. 73-187. Приклади мовних особливостей пам'ятки подаємо за публікацією: Віктор Мойсієнко. Українська пам'ятка з виразними ознаками живого мовлення // Волинь-Житомирщина. – №11. – 2003. – С. 187-203.
- ЖК 1584 – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. Підгот. до вид. М.Бойчук – К., 1965.
- ЖК 1590 – Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2004.
- ЖК 1605 – Актова книга Житомирського гродського уряду 1605 року. Підгот. до вид. В.В. Німчук. // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. – К., 1981. – С.24-113.
- ЖК 1609 – Актова книга Житомирського гродського уряду 1609 року. Підгот. до вид. К.С. Симонова, В.Ю. Франчук // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. – К., 1981. – С. 113-180.
- ЖК 1611 – Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. Підгот. до вид. А.Матвієнко, В.Мойсієнко. – Житомир, 2001.
- ЖК 1635 – Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – С. 90-197.
- ЖК 1649-50 – Актова книга Житомирського гродського уряду 1649-1650 рр. Підгот. до вид. В.М. Русанівський // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. – К., 1981. – С. 180-220.
- КК 1584 – Книга Київського підкоморського суду (1584-1643). Підгот. до вид. Г.В. Боряк, Т.Ю. Гирич, Л.З. Гісцова, В.В. Німчук та ін. – К., 1991. – С.57-60.
- КК 1595 – Книга Київського підкоморського суду (1584-1643). Підгот. до вид. Г.В. Боряк, Т.Ю. Гирич, Л.З. Гісцова, В.В. Німчук та ін. – К., 1991. – С.60-68.
- КК 1599 – Книга Київського підкоморського суду (1584-1643). Підгот. до вид. Г.В. Боряк, Т.Ю. Гирич, Л.З. Гісцова, В.В. Німчук та ін. – К., 1991. – С.106-122.
- ККС – Книга Крем'янецького суду 1578 року. Зберігається у Центральному державному історичному архіві України. – Ф. 22, оп. 1, спр. 2;
- Кл.См. – Герасим Смотрицький. Ключ царства небесного. Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко, В.В. Німчук. – Житомир, 2005.
- ЛГ 1500, 1519 – Німчук В.В., Яковенко Н.М. Дві волинські грамоти (1500 р. і 1519 р.) // Мовознавство. – 1989. – № 1. – С. 63-71.
- Лік – Лїкарство на оспальїй умысле чоловічїй. – Острог, 1607. Зберігається у Відділі стародруків та рідкісних видань НБУ ім. В.Вернадського. Шифр Кир. 794.
- Лямент – Мелетій Смотрицький. Лямент у свѣта убогих... // Українська поезія кінець XVI – початок XVII ст. Упорядники В.П. Колосова, В.І. Кречотень. – К., 1978. – С. 166-178.
- ЛК 1561 – Актова книга луцького гродського суду 1561 року. Зберігається у Центральному державному історичному архіві України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 74-77, 100-117 зв.
- ЛК 1575 – Скарга Михайла Джуси з Дерманя у Луцькому гродському суді на київського воєводу князя Василя-Костянтина Острозького за звільнення його з посади управителя монастиря в Дермані та призначення на це місце Івана Федорова // Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні / Упоряд. Я.Ісаєвич,

- О.Купчинський та ін. – К., 1975. – С. 24-26.
- ЛК 1593 – Книга городская Луцкая 1593 // АЮЗР. – Ч. III. – Т. 1. – К., 1863. – С. 57-62.
- ЛК 1596 – Книга городская Луцкая 1596 // АЮЗР. – Ч. III. – Т. 1. – К., 1863. – С. 99-126.
- ЛК 1601 – Книга городская Луцкая 1601 // АЮЗР. – Ч. VI. – Т. 1. – К., 1876. – С. 283-289.
- ЛК 1631 – Книга городская Луцкая 1631 // АЮЗР. – Ч. III. – Т. 1. – К., 1863. – С. 314-320.
- ОК 1632 – Выпись изъ книгъ городских Овруцкихъ // АЮЗР. – Ч. VII. Т.2. – К., 1890. – С. 75-88.
- ОК 1679 – Книга овруцкая городская 1678-1680 // АЮЗР. – Ч. VII. Т.2. – К., 1890. – С. 93-96.
- ОК 1682 – Книга овруцкая городская 1681-1682 // АЮЗР. – Ч. VII. Т.2. – К., 1890. – С. 111-113.
- Остр.Рог. – Лист Юрія Рогатин ця до Львівського Успенського братства про справи братства та про свою роботу в острозькій друкарні (1596 р.) // Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні / Упоряд. Я.Ісаєвич, О.Купчинський та ін. – К., 1975. – С. 112-114.
- Острог 1603 – Акт поділу володінь В.-К. Острозького між його синами 1603 р. // Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. Упоряд. В.Атаманенко. – Київ – Острог – Нью-Йорк, 2004. – С. 86-103.
- ПКК 1643 – Підкоморська книга Київського воєводства 1643 р. Підгот. Т.К.Черторизька. // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. – К., 1981. – С. 220-268.
- Римша. – Римша Андрій. Хронологія // Українська література XIV – XVI ст. За ред. В.Л. Микитася. – К., 1988. – С. 464-467.
- СК – Модзалевський В. Оривки из Стародубовской мѣской книги за 1664-1673 г. – Чернигов, 1911.